

Edward Rymar

Jurysdykcja kościelna na ziemiach pogranicza pomorsko-wielkopolskiego : archidiakonaty nowomarchijskie (XIV–XV w.)

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 18, 45-68

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edward Rymar
Pyrzyce

Jurysdykcja kościelna na ziemiach pogranicza pomorsko-wielkopolskiego. Archidiakonaty nowomarchijskie (XIV–XV w.)

Cały pomorski obszar będący pod panowaniem uzależnionego od Polski w latach 1121–1123 księstwa Warcisława I, zatem na południu chyba do doliny dolnej Noteci-Warty, wszedł w obręb erygowanego w 1140 r. pomorskiego biskupstwa wolińskiego, potem kamińskiego. W bliżej ciągle nieznanym czasie Polska (czy dopiero po 1138 r. dzielnicowa Wielkopolska?) przesunęła jednak swą północną granicę daleko na północ od wyznaczonej wyżej linii w dorzecze górnej Drawy, Iny, Płoni, Myśli, tworząc tam kasztelanie: nakielską, wieleńską, drzeńską, santocką. Przed połową XIII w. nie ma śladu źródłowego jurysdykcji kościelnej na północ od dolnej Noteci-Warty. Wiele przemawia za diecezją pomorską, skoro nad Wartą w Santoku witał w 1124 r. Warcisław I orszak misyjny apostoła Pomorzan – biskupa Ottona z Bambergu.

Utrzymuje się jednak w historiografii przekonanie o włączeniu do Polski, po trzecim piastowskim podboju Pomorza przez Bolesława Krzywoustego, obszaru na zachodzie po zlewnię Myśli z Myśliborzem, Lipianami włącznie, a nawet po Odrę i o wprowadzeniu go do biskupstwa poznańskiego już tuż po objęciu Pomorza misją chrystianizacyjną (1124–1125), za pośrednictwem prepozytury św. Andrzeja w Santoku. Zdaniem Christiana Gahlbecka dopiero w 1234 Barnim I zachodniopomorski zdobył ten obszar przesuwając granice do dolnej Warty¹. Te zmiany graniczne znane są dopiero od końca pierwszej ćwierci XIII w. Wtedy w ślad za panowaniem Piastów wielkopolskich (Władysława Odonica) nad tym pomorskim w pierw. obszarze kościelną jurysdykcję rozciągnęli biskupi poznańscy². Granice diecezjalne były tu

---

1 C. Gahlbeck, *Der Oder-Drage- Raum in voraskanischer Zeit. Grosspolen, Schlesien und Pommern im Wettstreit um den Besitz der späteren Neumark*, „Jahrbuch f. die geschichte Mittel- und Ostdeutschlands“, Bd 45: 1999, s.1-97; tenże, *Soldin (Myślibórz). Kollegiatstift, w: Brandenburgisches. Klosterbuch*, Bd II, Berlin 2007, s. 1123 i w wielu innych miejscach tego pomnikowego wydawnictwa.

2 Odmienną i obowiązującą do dziś tezę wyznawał zwłaszcza J. Nowacki. Dopuszczał ustalenie się tej północnej granicy biskupstwa poznańskiego po Inę i Odrę już w czasach Chrobrego. Granicy tej bowiem ma odpowiadać granica międzyplemienna. Obszar ten miano uszczuplić o ziemię kostrzyńską ze szkodą dla biskupstwa poznańskiego po utworzeniu biskupstwa lubuskiego (1123–1124). Jednym z argumentów ma być wymienienie Pyrzyce w 1124 r jako pierwszego (południowego) grodu Pomorza, w 1140 r. Pyrzyce i Stargardu jako południowych kresów biskupstwa wolińskiego. Nie była to granica nowa. Po śmierci Krzywoustego ziemie od Cedyni, „Kinic”/Chinz po Myślibórz miały się stać łupem książąt pomorskich i biskupa kamińskiego (*Dzieje archidiecezji poznańskiej*,

płynne, w ślad za przesuwaniem granic politycznych przez książąt polskich i pomorskich, a po 1250 – wypierania ich z tego terenu przez margrabiów brandenburskich.

Prepozytura św. Andrzeja

W imieniu biskupów poznańskich jurysdykcję kościelną na terenie dawniej pomorskim sprawowali prepozyci przy kościele zamkowym św. Andrzeja w Santoku. Proboszcz – prepozyt santocki miał uprawnienia archidiaconalne. Pierwszym znanym prepozytem był Czesław czy Ciesław (w źródłach *Tezlaw*, *Zsezlaus*, *Szeslaus*, *Theszlavus*), czasem błędnie Zdzisławem zwany. Wystąpił w latach 1232–1236 jako zarazem notariusz księcia Władysława Odonica³. Po wyparciu Odonica z zachodniej Wielkopolski (1234) Henryk Brodaty wrocławski (i krakowski) w 1236 w obecności prepozyta zatwierdzał cystersów kołbackich w posiadaniu wsi Laskowo (dziś gm. Przelewice, pow. Pyrzyce) położonej na północ od późniejszego miasta Barlinka⁴. Potem trwały walki o Santok między Piastami wielkopolskimi i śląskimi oraz tychże z Barnimem I szczecińskim. Prepozytura kurczyła się. Barnim parł ku Noteci, w 1244 dochodząc do Santoka i budując tam zamek po północnej stronie Warty, w 1246 r. ponownie obsadzał ten zamek, z 1251 znamy jego wójta santockiego rycerza Henryka⁵. W ślad za nim z pewnością postępowali jego ordynariusze, biskupi: Konrad III, Wilhelm, od 1249/51 Herman von Gleichen. W 1250 r. wraz z wielkopolskim kasztelanem santockim Krystianem pojawia się drugi znany prepozyt Marek (*Marcus*)⁶ czy raczej Marcin (*Martino*) 1251–1252⁷, syn Czesława z Brodnicy, kapelan księcia Przemysła I. Walki z Barnimem I trwały. Ten Gryfita w 1252 r. na krótko opanował gród Drzeń (dziś Drezdenko) nad Notecią, ale jeszcze tego roku Przemysł na prośbę komtura joannitów poznańskich brał w opiekę joannickie wioski Kolin i Żalęcín niedaleko Stargardu (obecnie gm. Dolice)⁸, zatem zepchnął księcia pomorskiego daleko na północ. Sięgnęła więc chyba i tam znów prepozytura santocka.

Po usadownieniu się w ziemi lubuskiej (ok. 1250) margrabiowie brandenburscy poczęli przenikać na dawne terytorium pomorskie, wypierając wzdłuż flanki nadwarciańskiej, potem nadnoteckiej, książąt wielkopolskich. W 1255 (1254?) r. doszło do ugody. Przemysł I wydając córkę za mąż za margrabica Konrada, przeniósł na nią prawa do ziem na północ od dolnej Warty (bo w prawobrzeżnej części kasztelanii santockiej bez Santoka) po ciągle płynne granice z księstwem Barnima I. Margrabi-

Poznań 1964, t. 2, s.12n.). To są domysły pozostające w sprzeczności z rozmiarami Pomorza do XII/XIII w. O przesunięciu granicy wielkopolsko-pomorskiej na północ dopiero w XIII w. zob. E. Rymar, *Jeszcze w sprawie pogranicza wielkopolsko-pomorskiego między Gwdą i Mysłą w XII-XIII wieku*. – „Przegląd Zachodniopomorski” t. III (XXXIII) 1988 z. 1-2, s. 183-204.

3 *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej KDW), Poznań 1877, t. I, nr 146, 147, 186, 2054.

4 *Pommersches Urkundenbuch* (dalej PUB), Stettin 1869/1936 t. I, nr 327.

5 *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, MPH s. n. t. VI, Warszawa 1962, s. 7, 9, PUB I, nr 543.

6 KDW I, nr 283.

7 KDW I, nr 295, 303, 306.

8 *Rocznik kapituły poznańskiej*, MPH s. n. t. VI, Warszawa 1962, s. 30, KDW I, nr 300.

wie poczynają tworzyć tam Marchię Zaodrzańską (*terra trans Oderam*)⁹. Już w 1257 r. zakładali miasto Gorzów. Chyba zaniepokojeni o swój stan posiadania zakonnicy z pogranicza zwrócili się do Bolesława Pobożnego, panującego po śmierci brata (1257) w całej Wielkopolsce, o konfirmację dóbr wedle nadań jego ojca Władysława. Templariusze z Chwarszczan otrzymali ją w 1257 r., cystersi kołbaccy – na dobra z Dobropolem i Trzebieniem między Choszcznem i Stargardem – w 1259 r. Przy obydwóch czynnościach był obecny kolejny znany prepozyt santocki Mikołaj, zarazem notariusz książyć¹⁰. Jest wysoce prawdopodobne, że ten Mikołaj, ale jako prepozyt kaliski w roku poprzednim wystąpił przy potwierdzaniu przez Bolesława Pobożnego wsi Warszyn (dziś gm. Dolice, pow. Stargard, obok wspomnianego wyżej Laskowa), według nadania ojca z 1236 r.¹¹ Obecność Mikołaja przy tych czynnościach zdaje się wyraźnie przemawiać za tym, że do jego kompetencji należał nadzór kościelny nad właśnie traconym politycznie przez Piastów wielkopolskich obszarem między Myśłą i Drawą po górną Inę. Od margrabiów będzie teraz zależeć sprawowanie jurysdykcji kościelnej.

Po Wartę, Noteć i Drawę

Wraz z utratą terenu zmieniała się często diecezjalna przynależność. Kościelny podział nabytków margrabiów na wschód od Odry był wielce skomplikowany. Aspirowali do niego trzej ordynariusze: kamieński i poznański, w przyodrzańskiej części zachodniej także lubuski, a do tego kiedyś po 1240 r. w tajemniczych okolicznościach terytorialnym władcą w ziemi chojeńskiej stał się biskup brandenburski. Zasięg oddziaływania biskupstw nadal zależał w znacznym stopniu od stosunków politycznych. Ziemia kostrzyńska nad dolną Myśłą z komandorią templariuszy oraz przyległe do niej od wschodu wioski (Pyrzany, Mosina, Witnica, Wysoka, Dzieduszyce, Mościce, Kamień, Lubno) pozostały trwale w diecezji lubuskiej. Pierwszy widomy tego ślad być może pochodzi już z maja 1253 r., gdy margrabiowie Jan I i Otto III zawarli układ ze swym krewniakiem, biskupem Hermanem von Gleichen, polegający na wydaniu im 400 łanów ziemi w zamian za rezygnację z posiadłości i dziesięcin utraconych na rzecz osób świeckich już przez jego poprzedników. O tej cesji papież powiadamia biskupa lubuskiego, polecając mu pogodzenie się z tymi decyzjami¹². Łany te musiały być w południowo-zachodniej Marchii Zaodrzańskiej (potem Nowej Marchii), gdzie doszło do styku diecezji kamieńskiej z lubuską¹³.

9 Szerzej zob. E. Rymar, *Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa. Szkice historyczne*, Gorzów Wlkp. 1999, s. 18 n.

10 *Urkunden und Regesten zur Geschichte des Templerordens im Bereich des Bistums Cammin und der Kirchenprovinz Gnesen*, bearb. v. W. Irgang, Köln/Wien 1987, nr 43, KDW I nr 259; PUB II, nr 660, 666.

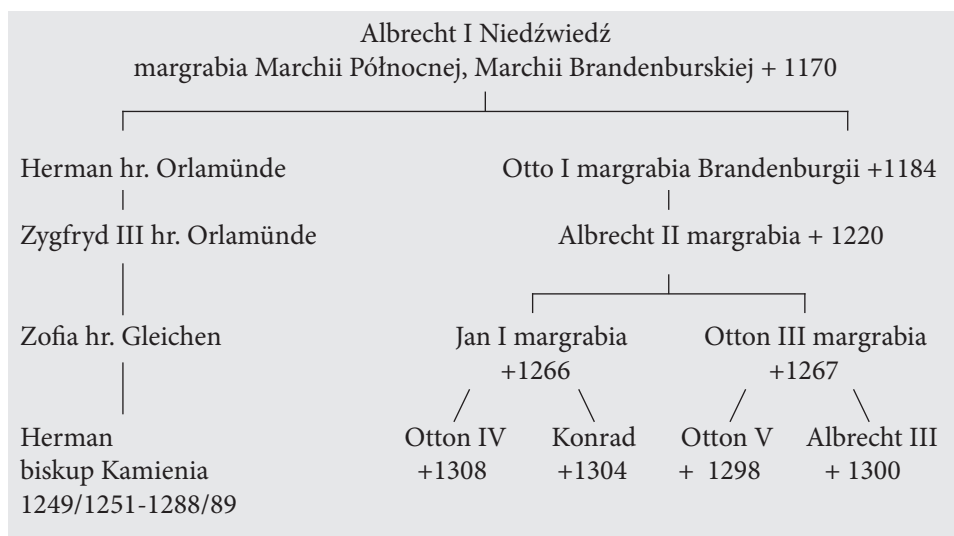
11 PUB II, nr 660, 666.

12 *Codex diplomaticus Brandenburgensis* (dalej: CDB), hrsg. A. F. Riedel, Berlin 1838–1869 2 Hauptteil (dalej B) I, s. 39.

13 Ale nie w zbyt odległej od pasa nadodrzańskiego i nadwarciańskiego ziemi golenickiej, za czym P. v. Niessen, *Geschichte der Neumark im Zeitalter ihrer Entstehung und Besiedlung (Vom den ältesten Zeiten bis zum Aussterben der Askanier)*, „Schriften d. Vereins f. Geschichte d. Neumark“ Heft 17,

Reszta nabytków brandenburskich na północ od dolnej Warty powracała do biskupstwa kamieńskiego¹⁴. W 1255 r. margrabiowie, lenni zwierzchnicy Pomorza od 1231 r., potwierdzili biskupowi Hermanowi własność ziemi stargardzkiej i połowy kołobrzeskiej (wydanej w lenno przez biskupa księciu Barnimowi I w 1248 r.); biskup był 2 IX 1258 r. w Szpandawie przy fundacji nowego klasztoru cystersów w Mariensee (od 1273 r. w Choryniu) w diecezji brandenburskiej¹⁵.

Tabl. genealogiczna I: Pokrewieństwo biskupa kamieńskiego z margrabiami brandenburskimi:

Ale bodaj na pierwszy pewny ślad jurysdykcji kamieńskiej w obszarze pogranicza pod władzą margrabiów natrafiamy w 1264 r. w liście margrabiego Jana I do kapituły generalnej dominikanów w Paryżu. Powołując się na swe wcześniejsze listy, prosił o umożliwienie mu założenia domu dominikańskiego, który obiecuje uposażyć. Ta zwłoka wynikała stąd, iż dominikanie polscy obszar, w którym margrabia dom dominikański chce założyć, zaliczają do swej prowincji, a tłumaczą to jego przynależnością do diecezji kamieńskiej, w której dominikanie ci dom swój mają, oraz zasiedleniem terenu przez

1905, s. 163 n. bo tam margrabiowie przeniknęli dopiero po 1270 r. Utracone dobra musiały być położone w południowej połaci ziemi wkrzańskiej.

14 O nieudanych próbach włączenia zaodrzańskich nabytków przez margrabiów brandenburskich do diecezji brandenburskiej, zanim poddali je jurysdykcji kapituły kolegiackiej w Myśliborzu, by dopiero po 1298 r. poddać je diecezji kamieńskiej, pisze J. Nowacki, dz. cyt., II, s.16, za nim A. Wędzki w: J. Benyszkiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, *Dzieje Gorzowa*, t. 1, Gorzów Wlkp. 1990, s. 35. Ujawniono tu rozbrat z faktami. Biskup brandenburski był panem terytorialnym ziemi chojeńskiej zapewne z woli Barnima I po 1240 r. do czasu odstąpienia jej Askańczykom w 1270 r. Zanim powstała kapituła kolegiacka, przecież już w ramach diecezji kamieńskiej, od wielu lat biskupi kamieńscy sprawowali jurysdykcję aż po Wartę, o czym niżej.

15 PUB II, nr 617, CDB 1 Hauptteil (dalej A) XIII, s. 204.

Słowian – ale przecież nie Polaków – dodaje margrabia, zanim ten obszar do ich prowincji zaliczono i zanim przypadł margrabiemu z woli Rzeszy. Margrabia oświadcza, że dominikanów polskich na tych obszarach nie chce ani ich nie może przyjąć, chociażby mu kapituła odmówiła kategorycznie domu należącego do prowincji niemieckiej, bowiem mogłoby to dać powód w przyszłości za jego następców do zatargów z „panami Polski” o te tereny, które przecież pełnoprawnie z mandatu Rzeszy jako lenno posiada. Jan I gotowy jest jednak przyjąć polskich dominikanów na terenach przylegających do (Wielko-)Polski (*circa Poloniam*), które posiada lub mieć będzie w przyszłości. Tam bowiem może dominikanów tych ochraniać, ale na wyraźne ich życzenie¹⁶.

Toczy się jednak spór o położenie miejsca zaplanowanego przez margrabię na dom zakonny. Dominuje przekonanie, że chodziło o wkrzańskie miasto Prenzlau, odstąpione Askańczykom przez Barnima I w 1250 r., gdzie dom dominikanów za staraniem margrabiów powstał ok. 1275 r. Tylko ostatnie zdanie, w którym mowa o zgodzie na organizację domu polskich dominikanów *circa Poloniam*, odnosi się wedle nich do Nowej Marchii. Miano więc wyraźnie przeciwstawić tereny położone na zachód od dolnej Odry trzymane jako lenno Rzeszy od nabytych przez margrabiów na własny rachunek na wschód od Odry, ale w diecezji kamieńskiej¹⁷. Prenzlau znajdowało się w dziale starszej linii margrabiów. Dlatego na 1275 lub 1274 datuje się zwykle list synów margrabięgo Jana I do kapituły generalnej dominikanów, zawierający kolejną prośbę o organizację domu zakonnego, powołujący się na daremne zabiegi ich zmarłego (w 1266) ojca¹⁸. Ponieważ nowomarchijski Myślibórz, w którym również około tego czasu powstał klasztor dominikanów i to w ramach polskiej prowincji, należał do linii młodszej margrabiów, wywnioskowano stąd, że wszystkie listy dotyczyły planów urządzenia domu w Prenzlau.

Jednak nadal uważam, iż chodziło o dom klasztorny w Myśliborzu, nabytym w 1261 (1262) r. przez margrabiów od templariuszy¹⁹. Dom dominikański znany tu z 1281, obsadzony zrazu przez dominikanów polskich z Kamienia Pomorskiego w diecezji kamieńskiej²⁰, znalazł się w dziale linii młodszej margrabiów w wyniku podziału Marchii postanowionego 3 I 1266, a wprowadzonego w życie już po śmierci Jana I (1266) i jego brata Ottona III (1267)²¹. To właśnie powstrzymywało badaczy przed kojarzeniem zabiegów Jana I i jego synów z Myśliborzem. Nową Marchię ma też wy-

16 PUB VII, nr 4648.

17 J. Petersohn, *Der südliche Ostseeraum in kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polen und Dänemark vom 10. bis 13. Jahrhundert*, Köln/Wien 1979, s. 330, przyp. 350 podobnie R. Benl, *Die Gestaltung der Bodenrechtsverhältnisse in Pommern vom 12. bis zum 14. Jahrhundert*, Köln/Wien 1988, s. 266 H.-J. Schmidt, *Die Bettelorden u. ihre Niederlassungen In der Mark Brandenburg*, w: *Beiträge zur Entstehung u. Entwicklung der Stadt Brandenburg im Mittelalter*, Berlin 1993, s. 215 n., niedawno tak też G. Labuda, *Podstawy polityczno-prawne kupna Pomorza Gdańskiego przez Zakon Krzyżacki od margrabiów brandenburskich w latach 1309–1310*, „Roczniki Historyczne” LXXI, 2005, s. 47 n.

18 *Regesten der Markgrafen von Brandenburg aus askanischem Hause*, bearb. H. Krabbo, Berlin 1910–1933, nr 1065.

19 PUB II, nr 648, zob. E. Rymar, *Studia*, dz. cyt., s. 24 n. Natomiast C. Gahlbeck nie wyklucza już starań w 1264 o dom dominikanów myśliborskich, (w: *Brandenburgisches Klosterbuch*, II, s. 1111 n)

20 H. Pieper, *Geschichte der Dominikaner Klöster in Soldin*, „Heimatkalender f. Kreis Soldin”, 1928, s. 16 n., E. Bungler, *Zur Mystik und Geschichte der märkischen Dominikaner*, Berlin 1926, s. 91.

21 CDB B I, s. 89, 96: 1266 r., *Regesten*, nr 917.

klucząc wzmianka o posiadaniu przez margrabię terenu jako lenna Rzeszy wedle przywileju dla niego i brata z 1231.

W swej prośbie Jan I cały czas mówi o obszarze przyległym do Polski (Wielkopolski), a więc o Marchii Zaodrzańskiej, skoro w diecezji kamińskiej. Miejsce, w którym ma powstać dom zakonny, może być dla niego niebezpieczne z powodu konfliktów z książętami wielkopolskimi, z którymi właśnie w latach 1260–1270 toczono wojnę o Santok i Drezdenko. Wyklucza to z rozważań tereny wkrzańskie na zachód od Odry, będące w rękę margrabiów od 1250 r., nigdy nieposiadane przez książąt polskich i niemogące być przedmiotem ich aspiracji! Margrabia dokonywałby nadużycia, twierdząc, że tam mogłoby dochodzić do konfliktów z nimi! To położona w obszarze pomorskim Marchia Zaodrzańska stanowiła lenno Rzeszy, bo margrabiowie w 1231 otrzymali m. in. w Rawennie od Fryderyka II *ducatus Pomeraniae* w lenno²².

Ale Gerard Labuda, inny orędownik odnoszenia rozpatrywanego przekazu do Prenzlau by wesprzeć prawne argumenty dla wykluczenia z pojęcia *ducatus Pomeraniae* Pomorza między Odrą i Wisłą, które przecież w 1231 było właściwe – podniósł argument nas tu szczególnie interesujący. Stwierdził mianowicie, że około 1264 tereny zaodrzańskie, penetrowane przez margrabiów, „znajdowały się w granicach diecezji lubuskiej i poznańskiej”, co wyklucza z rozważań Myślubórz, bo ziemie nowomarchijskie znajdowały się wtedy w całości w granicach tej drugiej²³. Na poparcie tej pewności badacz nie ma źródeł, lecz jedynie wcześniejszą opinię Józefa Nowackiego²⁴, gdzie jednak dowodu nie przedstawiono! Nowacki rozumiał dosłownie słowa kronikarza wielkopolskiego. Dopiero więc jakoby po 1296, z pominięciem Stolicy Apostolskiej miano oderwać strefę zanotecką od Poznania, by poddać ją kapitule kolegiackiej w Myśluborzu, utworzonej w 1298. Badacz nie daje odpowiedzi na pytanie, kiedy Stolica Apostolska legalizowała granice diecezji poznańskiej w interesującym nas obszarze i kiedy w takim razie pojawiła się tu jakoby gwałcąca prawo kościelne jurysdykcja kamińska. Odpowiedzią na te pytania nie może być rozciąganie po dorzecze Myśli czy jeszcze dalej na zachód (?) jurysdykcji proboszcza santockiego w ramach diecezji poznańskiej, jak to przedstawiła potem interpolacja w *Kronice wielkopolskiej* z połowy XIV w. umieszczona wśród zdarzeń z 1270 r. (zob. nieco niżej). Takowa bowiem była realna tylko pod rządami książąt wielkopolskich, podobnie jak bardziej na zachodzie i północy (w dorzecze Rurzycy) biskupa lubuskiego pod rządami Piastów śląskich. Te granice diecezjalne będące efektem wdzierstwa w kamińską nie były usankcjonowane prawnie, dlatego zostały zmiecione wraz z pojawieniem się tu margrabiów, preferujących kamińskiego krewniaka. Utrzymywanie się jurysdykcji poznańskiej w okolicach Myśluborza w 1264 i w latach następnych i to w okresie zażartych walk z Piastami o Santok i Drezdenko jest więc wykluczone. Wraz ze zmianą władcy zmieniała się zwykle

22 Ten aspekt prawny rozpatruję w innych rozprawach, zob. E. Rymar, *Wielkie Pomorze obszarem lennym margrabiów brandenburskich z dynastii askańskiej (trybutarnym Rzeszy Niemieckiej)*, *Roczniki Historyczne* LXII, 1996, s. 30, w polemice z G. Labudą tenże, *O prawach Królestwa Niemieckiego i Marchii Brandenburskiej do zwierzchnictwa nad całym Pomorzem*, tamże LXXII, 2006, s. 7-50, tenże, *Studia i materiały*, s. 25 n.

23 G. Labuda, *Podstawy polityczno-prawne*, s. 48.

24 J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, Poznań 1964, s. 12-17. Odnosimy się do niej nieco dalej.

w owych czasach przynależność kościelna terenu. W ziemi gorzowskiej i myśliborskiej władza księcia wielkopolskiego skończyła się w drugiej połowie lat 50. XIII w., dlatego podtrzymywanie tam jurysdykcji biskupów poznańskich do przełomu XIII/XIV w. jest absurdalne.

Są zresztą dalsze przesłanki źródłowe z lat następnych dla zaprowadzania jurysdykcji biskupa kamieńskiego w nabytkach zaodrzańskich przez margrabiów. Wprawdzie w 1273 r. margrabiowie brandenburscy urządzili zbrojną wyprawę przeciw Barnimowi I do ziemi pyrzyckiej i szczecińskiej, ale biskup Herman 3 września 1273 r. był obecny na moście na Drawie przy hołdowaniu margrabiom przez Mściwoja II, księcia wschodniego Pomorza, 8 września opat kołbacki przebywał przy nich w Werbellinie i znów 3 V 1276 r., zaś 18 sierpnia tego roku biskup sprzedawał im ziemię lipiańską²⁵. Wszystko to przemawia za trwaniem dobrych stosunków Askańczyków z biskupem kamieńskim, którego wprowadzali sukcesywnie w obszar dotąd kontrolowany przez Piastów wielkopolskich i prepozytów santockich. W lipcu 1280 r. biskup Herman, „kochany krewniak” margrabiów joannickich (1283), zrezygnował na rzecz margrabiów ottońskich z ziemi pęczycyckiej, uzyskując ich zatwierdzenie nabytej od Barnima I drugiej połowy ziemi kołobrzesckiej²⁶. W 1286 r. margrabiowie joannicy fundowali w Strzelcach filię klasztoru kołbackiego w Bierzwniku, przy czym był obecny ich notariusz Bernard²⁷, późniejszy prepozyt (archidiakon) w „ziemi zaodrzańskiej”.

System prepozytur

W toku wojny z Piastami wielkopolskimi (1265–1270) margrabiowie opanowali po raz pierwszy zamki w Santoku i Drezdenku. *Rocznik kapituły poznańskiej* doniósł pod rokiem 1270 o zbudowaniu przez margrabię Ottona V nowego zamku w pobliżu kościoła św. Andrzeja w Santoku. Powtarzając to później, *Kronika wielkopolska* w partii spisanej jednak dopiero w XIV w. dodała zdania:

Proboszcz tego kościoła sprawował całą jurysdykcję nad duchowieństwem i ludem we wszystkich kościołach w obrębie Odry, Iny, Drawy, Warty i Noteci. [...] Skoro [...] po zabójstwie króla polskiego Przemysła margrabiowie brandenburscy zajęli kasztelanię i gród santocki, znieśli probostwo santockie i postarali się o przekazanie całej jurysdykcji probostwa santockiego kapitule w Myśliborzu. Skutkiem tego z powodu niedbalstwa biskupów znaczna część diecezji poznańskiej w wymienionej kasztelanii została oderwana od kościoła poznańskiego. Chociaż niektórzy biskupi, jak Andrzej Szymonowic i Domarat, zaczęli w kurii rzymskiej domagać się zwrotu jej, jednak Jan Łodzia, biskup poznański, bezpośredni ich następca, z niedbalstwa nie zatroszczył się o dalsze prowadzenie spraw, które oni wszczęli²⁸.

25 PUB II, nr 978, 1042, CDB A XIII, s. 216, 220.

26 PUB II, nr 1168: 1280 r., nr 1253: 1283 r.

27 PUB II, nr 1394.

28 *Kronika wielkopolska*, Warszawa 1965, rozdz. 159, s. 289.

Wzmiankowano tu biskupów Andrzeja Zarembę (1297–1316), Domarata (1316–1324) i Jana Łodźię (1335–1346), zatem wręt powstał w połowie XIV w. i pełno w nim nieściśności. Nie chodzi o pierwsze zdobycie przez margrabiów Santoka, lecz o drugie, w 1296 r. po zabójstwie Przemysła II, kiedy to jurysdykcja proboszcza santockiego na północ od Warty-Noteci należała do odległej przeszłości. Mylił się interpolator, pisząc o stratach dopiero po 1296, bo chodziło o straty w całej drugiej połowie XIII w. Błędem kronikarza jest chyba rozciągnięcie prepozytury santockiej aż po Odrę. Wreszcie kapitule kolegiackiej w Myślborzu nie podporządkowano od 1298 r. wszystkich kościołów w tym regionie. W połowie XIV w. posiadała ona patronat nad wielkimi parafiami w Gorzowie, Strzelcach czy Dobięgniewie, zatem na dawnym pograniczu, co mogło wystarczać w Poznaniu do takiego ogólnikowego rozciągnięcia jej jurysdykcji. Józef Nowacki rozumiał jednak dosłownie słowa kronikarza. Dopiero po 1295 r. miało nastąpić z pominięciem Stolicy Apostolskiej oderwanie strefy zanoteckiej, by poddać ją kapitule kolegiackiej w Myślborzu. Akt ten miał urągać prawu kościelnemu, gdyż rządy kapituły kolegiackiej pozbawione były podstaw prawnych, były nieważne jako nielegalne. Opinia ta jest nadal powtarzana²⁹.

Akt nie urągał prawu, bo jurysdykcji nie powierzono kolegiacie, ale biskupom kamińskim, którzy tu po latach powracali. To jurysdykcja poznańska była tam nielegalna. Pogląd, że do 1296 r., kiedy to Askańczycy zamordowali króla Przemysła II, ponownie opanowali Santok i Drezdenko, rozpuścili zagony dalej na wschód od Drawy – utrzymywała się tam jurysdykcja prepozytów santockich³⁰, można podtrzymywać tylko jako „papierową”, gdy realnie należała do struktur biskupstwa pomorskiego. W 1298 znalazły one formułę prawną w dziale młodszej linii margrabiów (ziem mieszkowickiej, myśluborskiej, gorzowskiej) w postaci kolegiaty św. Piotra i Pawła, założonej w Myślborzu w uzgodnieniu z biskupem kamińskim, dominikaninem Piotrem „Polakiem”.

Wiemy też, że jeszcze przed powstaniem kolegiaty myśluborskiej istniał tu system prepozytur czy archidiaconatów kamińskich. O pierwszej w ziemi pełczyckiej, nabytej przez margrabiów od biskupa w 1280 r., słyszymy w latach 1282–1288 (Wiśław kanonik kamiński 1268, kustosz kapituły od 1288)³¹, Następne były w Myśli-

29 J. Nowacki, dz. cyt., II, s. 16., za nim m.in. J. Walachowicz, *Geneza i ustrój polityczny Nowej Marchii do początków XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1980, s. 86; M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamińskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 35, 1987, z. 2, s. 41 n. Na manowce prowadzi badaczy przekonanie J. Nowackiego o podległości kolegiacie myśluborskiej (po 1298) nabytych przez margrabiów od 1296 r. obszarów waleckich i wieleńskich między Drawą, Notecią i Gwdą (dz. cyt. s. 292) Badacz nie dostrzegał odrębnych losów działów dwóch linii margrabiów. Nabytki na wschodzie przypadły linii starszej, kolegiatę założono dla działu linii młodszej.

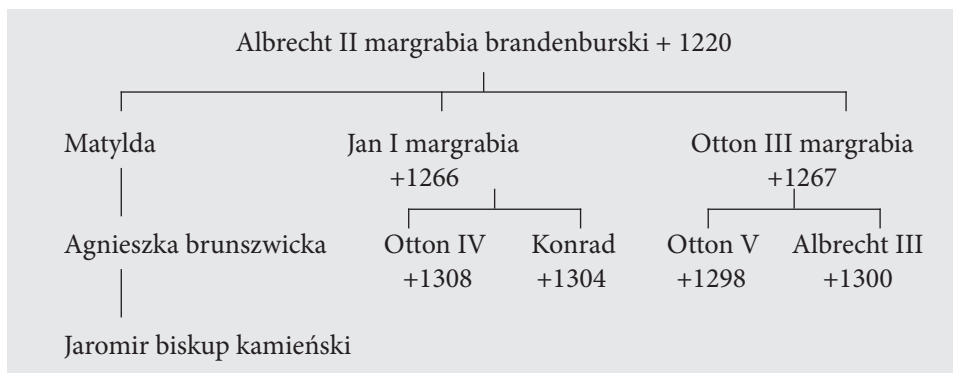
30 C. Treu, *Geschichte der Stadt Friedeberg In der Neumark und des Landem Friedeberg*, 2 Aufl., Friedeberg 1909, s. 37. J. Nowacki, dz. cyt., II, s. 292, mylnie zaliczył obszar opanowany przez margrabiów w 1296 r. (jego zdaniem kiedyś po 1296 r.) na wschód od Drawy do kolegiaty myśluborskiej. Autor nie dostrzegał odrębnych losów działów dwóch linii margrabiów. Nabytki na wschodzie przypadły linii starszej, a zresztą jurysdykcja kolegiaty jako samodzielnej (egzymowanej) instytucji kościelnej jest wykluczona. Założono ją w 1298 r. w uzgodnieniu z biskupem kamińskim.

31 PUB II, nr 1233: 1282 r., III, nr 1468: 1288 r. zob. o nim wiele w szkicu *Dominikanin Piotr Polak – biskup kamiński*, w: tenże, *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamińskiej*, Szczecin 2002, s. 66–88.

borzu i Gorzowie w dziale linii młodszej margrabiów (zob. niżej). Ziemia strzelecka należała do biskupstwa kamińskiego 20 IV 1290 r. skoro wtedy w uzgodnieniu z kapitułą kamińską i biskupem Jaromirem do Strzelec i Chojny przenoszono z Lipian klasztor augustianów³².

Początkowo był jeden archidiaconat biskupa kamińskiego w nabytkach margrabiów starszej (joannickiej, stendalskiej) linii Askańczyków. Wiele na ten temat dowiadujemy się dopiero z ich układu z kolejnym krewniakiem, biskupem kamińskim Jaromirem. 25 X 1290 r. w Gerswalde Otto IV i Konrad zatwierdzili go w posiadaniu ziemi kołobrzeskiej z zamkiem i miastem Nowogard, za co uregulowali korzystnie dla siebie jurysdykcję kościelną w swych nabytkach zaodrzańskich. Postanowiono, że biskup może swobodnie dysponować wszystkimi prepozyturami, archidiaconatami i parafiami (*rectorias*) w ich ziemiach, z tym jednak że w połowie prepozytury w ich nabytkach „za Odrą” (*mediatatem prepositure nove terre ultra Oderam*) na czas życia posiadać będzie ich notariusz Bernard, a po nim biskup swobodnie będzie obsadzał to stanowisko. Jeśli nabędą margrabiowie dalszy obszar, to z każdego uprawnego łanu będą biskupowi odprowadzać po szylingu brandenburskim, jeśli zaś biskup popadnie na tym tle w spory graniczne z arcybiskupami i biskupami, to uzyska od nich pełne poparcie i ochronę³³. Najwyraźniej przewidywano dopuszczenie biskupa kamińskiego do planowanych nabytków w obszarze księstwa wielkopolskiego, biskupa poznańskiego a nawet dalej, na Krajnie (wschód od Gwdy!) już w bezpośrednim zasięgu arcybiskupów gnieźnieńskich. Zrealizowali to Askańczycy w 1296 r. Preceptor templariuszy *per Poloniam, Sclaviam, Novam Terram*, zarazem komtur chwarszczański Bernard von Everstein w 1291 r. udał się do Poznania, by z biskupem regulować powinności fiskalne na rzecz jego diecezji z tytułu nowej komandorii powstałej z nadania księcia wielkopolskiego w Czaplunku³⁴.

Tab. II. Pokrewieństwo margrabiów z biskupem kamińskim Jaromirem:

32 PUB III, nr 1539.

33 CDB B I, s. 197.

34 KDW II, nr 679. Nie oznacza to jednak utrzymania przez komtura chwarszczańskiego jurysdykcji biskupa poznańskiego nad wszystkimi posiadłościami templariuszy w Nowej Ziemi, czyli Nowej Marchii, za czym jednak J. Walachowicz, dz. cyt., s. 87.

Ta połowa prepozytury oznacza cały dział linii starszej, czyli ziemie chojeńską, golenicką, lipiańską, strzelecką, choszczeńską³⁵. Prepozyt Bernard miał siedzibę w Strzelcach zresztą w początkach 1299 wystąpił z tytułem prepozyta strzeleckiego³⁶.

W początkach 1296 margrabiowie wdarli się na dotąd Wielkopolski i biskupa poznańskiego obszar między Drawą, Gwdą i Notecią. Biskup poznański Andrzej, tworząc w 1298 r. w swej diecezji trzy archidiakonaty, poznański, śremski i pszczewski, czwarty zaplanował w przyszłości dla ziem zanoteckich, zaś archidiakoniat „wielki” obejmować miał teren między Wartą i Notecią od Ciężynia do Drezdenka włącznie³⁷. Biskupi poznańscy nie uznawali zmian zaistniałych od 1296 r. Właśnie w 1298 (czy raczej 1299) r.³⁸ Władysław Łokietek, następca Przemysła II w Wielkopolsce, wyprawiał się zbrojnie do ziemi choszczeńskiej i potwierdził tego roku wielkopolskiemu klasztorowi cysterek okolice Dobiegniewa.

Prepozytura santocka nie została wtedy jeszcze zniesiona. Po Bogumile znanym z lat 1278–1280³⁹ w odzyskanym przez Przemysła II w 1278 r. Santoku prepozytem był Tilon, zarazem kanonik kapituły poznańskiej, występujący w latach 1286–1303 w otoczeniu biskupa poznańskiego (zmarł w 1311 r.)⁴⁰. Dopiero 27 XII 1312 r. margrabia Waldemar ułożył się z biskupem Andrzejem w sprawie zachowania jego praw dziesięcinnych w nabytkach brandenburskich właśnie na wschód od Drawy, wokół – jak to określono – Nowego Kalisza, Czaplina, Złocieńca, Wałcza, Wielenia⁴¹. W ślad za tym 27 III 1313 wielkorządca margrabiego w Nowej Marchii, hrabia Günther von Käfernburg pisał z Dankowa k. Strzelec do biskupa Andrzeja o uzgadnianiu spotkania rycerza Henryka de Liebenow mającego wielkie obszary lenne na wschód od Drawy z kanonikiem poznańskim Michałem, w sprawie wytyczenia granic 200 łanów w ziemi wałeckiej, między Margrabską Drogą a rzekami Plitnica, Czarna i Gwda, odstąpionych przez margrabiego kościołowi poznańskiemu⁴². Trwała nadal jakiś czas santocka prepozytura tolerowana przez margrabiego. Bo oto 4 sierpnia 1313 r. ostatni znany prepozyt Marsyliusz wystąpił wśród świadków układu kończącego spór o granice między cystersami z Zemska a miastem Skwierzyną⁴³. Ten ostatni ślad pozwala więc odnieść jurysdykcję prepozyta już tylko do pozostającej wtedy pod władzą margrabiów kasztelanii międzyrzeckiej. Ale i to ujawnia błędność

35 Tak też P. v. Niessen, dz. cyt., s. 537 n.

36 Z tytułem *prepositus in Vredeberch* wystąpił 2 VIII 1299 w Choszczynie przy potwierdzaniu dóbr cysterek pelczyckim, CDB A XVIII, s. 71.

37 KDW I, nr 770.

38 Zob. w tej sprawie E. Rymar, *Wojna z Brandenburgią (1299) – przyczyną upadku rządów Władysława Łokietka ? w: Scintiae auxiliares historiae I in memoriam honoremque Kasimiri Jasiński*, Toruń [2010], s. 141–165.

39 KDW I, nr 472, 473, 4591.

40 KDW II, nr 570, 577, 585, 619, 633–637, 640, 644, 653, 662., 664, 665 674, 682, 686., 693, 711, 735 824:1299 r., nr 871: 1303 r., Zob. E. Rymar, *Tylo (Tilo) prepozyt santocki 1286–1303/5*, w: *Santockie zamki*, Gorzów Wlkp. 1997, s. 67 n.

41 KDW II, nr 959.

42 KDW II, nr 960, PUB V, nr 2821. W sprawie miejsca wystawienia dokumentu (odczytano „Sankow” widocznie zamiast Tankow, dziś Danków, gm. Strzelce) zob. E. Rymar, *Danków na przestrzeni wieków* (w druku).

43 KDW II, nr 961, zob. E. Rymar, *Prepozytura św. Andrzeja – patrona Santoka*, „Trakt” nr 11, Gorzów 1997, s. 45 n.

twierdzenia kronikarza wielkopolskiego o zlikwidowaniu probostwa santockiego przez margrabiów po zajęciu Santoka.

Tak to wraz z posuwaniem się w głąb obszarów na północ od dolnej Warty i Noteci, margrabiowie likwidowali jurysdykcję biskupów poznańskich i zaprowadzali kamińską. W liście do kolegium kardynalskiego, wysłanym w imieniu synodu łęczyckiego w styczniu 1285 r., arcybiskup gnieźnieński Jakub zwracał m. in. uwagę na niebezpieczeństwo wynikające dla Kościoła polskiego z powodu penetracji niemieckiej w Polsce. Krańce Polski są bowiem zajmowane przez książąt niemieckich. Prosił przeto o obronę przed tymi zakusami dla przywrócenia poprzedniego stanu, tak by Polska nie zwała się Saksonią i w całości podlegała polskiemu zwierzchnictwu kościelnemu⁴⁴. Wymowa tych słów jest oczywista: Saksonią w Polsce zwano Brandenburgię. Chodziło o klin nowomarchijski, świeże straty zanoteckie, kiedyś pod rządami prepozytury santockiej, niepłacące świętopietrza, a nie o diecezję lubuską, chociaż pod rządami margrabiów, to jednak pozostającą w polskiej prowincji kościelnej.

Archidiakonaty nowomarchijskie

Rozległa diecezja kamińska wymagała w średniowieczu terenowych służb pomocniczych. Już w XIII w. podzielono ją na okręgi archidiakonalne. Greckie słowo *arche* oznacza pierwszeństwo, a *diaconus* – służbę. Archidiakon to początkowo przełożony kolegium diakonów przy katedrze biskupiej. Z godności tej wyrosła instytucja (urząd), której odpowiadała jednostka terytorialna administracji diecezjalnej. Archidiakon wybierany przez kapitułę katedralną stał się niezależnym prałatem i głównym pomocnikiem biskupa w zakresie jurysdykcji nad klerem, z czasem samodzielny administratorem uzyskującym nominację papieską. Archidiakon czuwał nad prawowitością kleru, kontrolował służbę Bożą, upominał, osądzał i karał proboszczów z ekskomuniką włącznie, udzielał pokuty, wizytował kościoły i parafie, obsadzał je i uposażał, egzaminował kandydatów na stanowiska kościelne.

Zrazu taki archidiakon nosił tytuł prepozyta. W diecezji brandenburskiej znani są od 1139 r. (w Leitzkau), w szweryńskiej od 1177 (cysterski Doberan), w księstwie Rugii od 1221 (Tribsees w diecezji szweryńskiej). W diecezji pomorskiej zapewne już w 1153 r. pierwszy klasztor w Słupi (1153) został wyposażony w uprawnienie archidiakonackie (co potwierdzone w 1233). Prawa te miały klasztory cystersów w Darguniu (już 1230), Eldenie (1209) i inne, prepozyt kapituły kamińskiej od 1176 r., następnie prepozyt kapituły kolegiaty mariackiej kołobrzesckiej. Od 1215 r. znamy prepozytów z Dymina, od 1239 r. z Pasewalku dla ziemi wkrzańskiej. W 1248 r. prepozyt Werner z Luckow zapewne zarządzał okręgiem szczecińskim, w 1269 był archidiakonem w Szczecinie, wiemy, że w 1286 r. prepozyt tamtejszej kolegiaty mariackiej był archidiakonem dla miasta i dóbr kolegiaty. Z lat 1282–1288 znamy prepozyta pelczyckiego, w 1291 r. rozgraniczono okręgi prepozytur w Kołobrzegu i

44 KDW I, nr 616.

Kamieniu⁴⁵. Prepozyci byli zarazem kanonikami kapituły kamieńskiej, generalnymi wikariuszami biskupów, oficjałami. Zwykle wywodzili się z prominentnych rodów rycerskich.

Dokonamy niżej przeglądu archidiakonatów w obszarze Nowej Marchii. Wedle statutów kapituły kamieńskiej z około 1385 r. istniał oficjałat generalny Nowej Marchii (*vnum officialem generalem in Noua Marchia*), dostarczający biskupowi w święto Michała Archanioła wazę dobrego piwa choszczeńskiego⁴⁶. Ta instytucja nie jest jeszcze bliżej rozpoznana.

Archidiakoniat golenicki

Golenice, ośrodek grodowy Pomorzan, potem zamkowy i miasteczko rycerzy von Kerkow, którzy poczęli się nazywać de Schiltberg (niemiecka nazwa Golenic), w 1276 r. drogą zamiany przeszedł na margrabiów brandenburskich i był ośrodkiem ziemi golenickiej. W bliżej jeszcze nieznanym czasie zorganizowano tu archidiakoniat tzw. „mniejszy” wymieniany przed 1333 r. obok choszczeńskiego i czelińskiego⁴⁷. Obejmował ziemię golenicką, zapewne Trzcianko i okolice, może nawet ziemię chojeńską. Biskup Jan 18 VI 1344 r. połączył go z archidiakonatem myśliborskim dla ziem golenickiej i myśliborskiej (*terrarum Schiltberch et Soldin*), inkorporując ten nowy archidiakoniat jako myśliborski do vicedominatu kamieńskiego⁴⁸.

Archidiakoniat czeliński

Czelin nad Odrą to ośrodek grodowy Pomorzan, miasteczko z prawem miejskim wzorowanym na Myśliborzu (1317). Już z 1322 r. pochodzi być może ślad pełnienia przez tamtejszy kościół z XIII w. ważniej funkcji administracyjnej w ziemi mieszkowickiej. Wtedy to bowiem kapituła kamieńska odstąpiła swej kantorii patronat nad kościołem *in villa Szellin*,⁴⁹ ale nie chodzi przecież chyba o mało znaczącą wieś Zielin

45 Organizacji archidiakonalnej w diecezji kamieńskiej dotyczą rozprawy: H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Stettin 1937, Bd I, s.118, 2 Aufl., Köln 1957, Bd I, s. 75 n. O organizacji archidiakonalnej w diecezji kamieńskiej zwłaszcza tenże, *Von den bischöflichen Beamten in Pommern*, „Blätter f. Kirchengeschichte Pommerns 19, 1939, s. 24 n.; tenże, *Die Archidiakonate im Bistum Kammin und ihre Sprengel*, „Wichmann Jahrbuch“ Jg 11/12, 1957/1958, s. 25-63; M. Wehrmann, *Die Caminer Archidiakone in der Neumark*, „Schriften des Vererins f. Geschichte der Neumark“, Heft 8, 1899, s. 1-10; J. Allendorff, *Die Archidiakonate des Bistums Cammin*, Berlin 1927; W. Hübner, *Bemerkungen zu d. Archidiakonaten d. Bistums Kammin*, „Blätter f. Kirchengeschichte Pommerns“ 10, 1932, s. 38 n.,

46 R. Klempin, *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.*, Berlin 1859, s. 366 n nr 114.

47 E. Wiśniowski, *Budowa organizacji kościelnej na Pomorzu Zachodnim w wiekach średnich*, „Novum“ 1974, nr 7/8, s. 90, za J. Allendorffem, dz. cyt., s. 22 n., H. Heydenem.

48 PUB XI, nr 6285. Vicedominus (niem. witztum) to od początku XIII w. zastępca biskupa w kapitule kamieńskiej.

49 CDB A XIX, s. 12.

k. Mieszkowic. Więcej jednak przemawia za wsią obecną Zielin k. Gryfic. Czelin to miasteczko wraz z patronatem nad kościołem należące do rodu Mornerów. Znamy kilku archidiakonów, zarazem kanoników kapituły kolegiackiej w Myśliborzu.

1. Dietrich prepozyt w Czelinie 15 VI 1348 świadkiem czynności panów v. der Leine dla klasztoru w Chorinie⁵⁰ może być uznany za pierwszego znanego archidiakona.
2. Henryk Swynghen jako archidiakon 1 V 1368 r. otrzymał zezwolenie kapituły myśliborskiej na założenia ołtarza bractwa kalendowego w kościele mieszkowickim⁵¹.
3. Arnt von de Garne (Gorne, Graue, z rodziny mieszczańskiej Choszczna), kanonik myśliborski (1367), archidiakon, zarazem wikariusz biskupa kamińskiego Jana (*officialis curie Caminensis*) w Myśliborzu, przenosi 30 X 1387 r. plebana Andrzeja Wuteroka z Barnkowa pod Chojną do Lubiechowa k. Cedyni,⁵² co bardzo ważne, bo dokumentuje obejmowanie przez archidiakoniat ziemi chojeńskiej po Odrę. Tenże jako zarazem kanonik myśliborski w 1399 r. poczynił nadanie 80 grzywien szczecińskich denarów dla nowej wikarii NMP w kościele kolegiackim w Myśliborzu⁵³. Jest też dokument datowany na 1 I 1376 r., którym Otto Morritz, sędzia dworski margrabiego Zygmunta Luksemburga, rozstrzyga spór rady miejskiej Chojny z mieszczańcem myśliborskim Henrykiem Grunenbergiem w obecności m.in. archidiakona Arnta. Dokument musiał być wystawiony w końcu XIV w. bo Zygmunt za życia ojca Karola IV nie mógł używać tytułu margrabiego i to w wieku 6 lat!⁵⁴
4. Henning Setczegrope (Secogrape) z rodziny patrycjusza Myśliborza, archidiakon 1421; 30 IX/6 X 1424 wśród prałatów w układzie granicznym polsko-krzyżackim dotyczącym Nowej Marchii, ale jako archidiakon lubuski w Czelinie!⁵⁵; dziekan kolegiaty myśliborskiej 1427⁵⁶.
5. Henryk Holt (12 VIII 1431)⁵⁷.
6. Magister Albert Reycz (Reys, Reitz, Petz, Roycz). To mnich augustiański w Chojnie pochodzący z frankońskiego Königsberg k. Würzburga⁵⁸. Wpierw nauczyciel szkoły parafialnej (*rector scholarum*) otrzymuje 4/12 III 1408 altarię w kościele w Chojnie, ufundowaną przez rajcę Konrada Schildberga⁵⁹, następnie

50 CDB A XIII, s. 258.

51 CDB A XIX, s. 30.

52 CDB A XVIII, s. 30: 1367 r., XIX, s. 279. H. Heyden, *Von den bischöfl.*, II Nachtrag, s. 84, widzi w tym pierwszą wzmiankę o czelińskim archidiakonacie.

53 CDB A XVIII, s. 483.

54 CDB A XIX, s. 263 (datacja: *driteyn hundred Jar in den vif vnd souentigisten* (czyżby zamiast *neuntigisten*?) *Yare, des achtende dages na winachten*).

55 *Repertorium der im Kgln. Staatsarchive zu Königsberg i. Pr. befindlichen Urkunden zur Geschichte der Neumark*, hrsg. P. v. Niessen, „Schriften des Vereins f. Geschichte der Neumark“, Heft 3, 1895, nr 528; K. Heidenreich, *Der Deutsche Orden in der Neumark (1402–1455)*, Berlin 1932, s. 70 za *Codex epistolaris Vitoldi*, ed. A. Prochaska, s. 661–678.

56 C. Gahlbeck, w: *Brandenburgisches Klosterbuch*, s. 1139.

57 Dokumentacja źródłowa została przed laty utracona przez autora!

58 C. Gahlbeck, w: *Brandenburgisches Klosterbuch*, s. 1313.

59 CDB A XIX, s. 298 n.

studiuje w Würzburgu, po 1410 w Erfurcie, bo tam egzaminowany w 1412 (*magister Albertus Recz de Konygsberg Herbipolensis*), tamże w 1416 przez jeden semestr jako *magister in artibus baccalaureus in decretis*. Potem wrócił do Nowej Marchii, bo był prepozytem klasztornym w Cedyni 12 II 1424⁶⁰, w składzie komisji krzyżackiej do rokowań granicznych z Polską k. Gorzowa 13 IV 1424⁶¹, ale jako Petz 25 IV 1425⁶². Kanonik kolegiaty NMP w Szczecinie 8 XII 1429, zachowując wikarię w kościele katedralnym kamieńskim i prowizję na prebendę i kanonię w Kołobrzegu⁶³. Po rezygnacji z kanonii w Szczecinie w suplice z 22 VI 1430 ten *baccalaureus in decretis* prosił o dużą prebendę kanoniczą w Kamieniu po Eghardzie von Guntersbergu i otrzymał ją, zarazem kanonik myśliborski skoro posiadał archidiaconat czeliński 1432/3, wikarię w Chojnie, w tajemniczym dotąd „Norm, Bant” i w Mieszkowicach, uczestnik fundacji w Myśliborzu zatwierdzonej przez biskupa Zygryda. Zmarły najpóźniej 15 XII 1432/7 I 1433, bo wtedy duchowni fundatorzy wikarii w Myśliborzu zastrzegają, że dochody określone czerpał on, a po jego zgonie czerpią oni⁶⁴. Przed śmiercią ofiarował dwie księgi biblioteczne kościoła parafialnego w Chojnie⁶⁵. Czy łączył stanowisko w Cedyni i Czelinie, nie wiadomo.

7. Erazm Klunder wikary w Kamieniu (1424), archidiacon 24 V 1440 r., gdy biskup łączy archidiaconat gorzowski i czeliński z vicedominatem kamieńskim, ale decyzyja wejdzie w życie po śmierci aktualnych archidiaconów⁶⁶.
8. Magister Paweł Boltenhagen 1451–1457, wicedziekan kapituły myśliborskiej 1452–53⁶⁷, zmarł przed 5 XI 1463⁶⁸.
9. Piotr Berbote z nową prowizją na archidiaconat po Boltenhagenie 5 XI 1463, zachowując wikariat w kościele kolegiackim w Kołobrzegu i inną w Koszalinie⁶⁹.

60 C. Gahlbeck, *Zisterzienser*, s. 905.

61 *Repertorium der im Kgl.Staatsarchive zu Königsberg i. Pr. befindlichen Urkunden zur Geschichte der Neumark*, hg.P. v. Niessen, „Schriften des Vereins f. Gesch. der Neumark“, Heft III, Landsberg 1895, nr 528.

62 CDB A XIX, s. 90.

63 *Repertorium Germanicum. Verzeichnis der in den päpstlichen Registern u. Kameralakten vorkommenden Personen, Kirchen u. Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen u. Territorium von Beginn des Schismas bis zur Reformation*. Hrsg. Deutsches Historischen Institut in Rom. (dalej: RG) Tübingen 1979, t. IV, nr 1801.

64 CDB A XVIII, s. 485, RG III/1, s. 49; C. Gahlbeck, *Zisterzienser*, dz. cyt., s. 905; tenże w: *Brandenburgisches Klosterbuch*, dz. cyt., s. 1313.

65 O czym wspomniano w 1438, A. Kehrberg. *Erläuterter historisch-chronologischer Abriss der Stadt Königsberg i. Nm*, 2 Aufl., Prenzlau 1714, s. 110.

66 Archiwum Państwowe w Szczecinie – Zbiór starych inwentarzy: Regesten zu den Urkunden des Bistums Kammin, v. H. Hoogeweg (dalej: RBK), nr 498, 574. R. Klempin, *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X*, Berlin 1859 (dalej: KD), s. 424, A 57, CDB A XX, s. 305. Zdaniem J. Allendorffa, dz. cyt., s. 57, to pierwszy znany archidiacon czeliński! Data roczna 1440 r. została już sprostowana.

67 C. Gahlbeck, w: *Brandenburgisches Klosterbuch*, dz. cyt., s. 1139.

68 RG VIII, Tübingen 1993, nr 4808.

69 Tamże.

10. Piotr Grabow to Piotr z Kołobrzegu, student 1450 w Lipsku⁷⁰ i kanonik kolegiaty kołobrzeszkiej (po Janie Grabow!) 26 V 1450. Zachowując to beneficjum oraz wikariat w kościele parafialnym Koszalina, 16 IX 1464 otrzymał od biskupa Henninga Iwena prowizję na archidiaconię w ślad za obietnicą z 5 XI 1463⁷¹. Pozostawał w sporze z Mikołajem Blockerem o archidiaconat 14 VI 1464 (niżej). Radca księcia Eryka II wołogosko-słupskiego (1470), archidiacon Czelina w 1475 i 1477 w dokumencie dziekana kapituły lubuskiej, 30 X 1487 przy czynności biskupa kamieńskiego⁷². Zapewne to Piotr Grabow, po śmierci którego w 1493 przekazywano innym duchownym wikariaty w kościele paraf. w Chojnie oraz przy ołtarzu NMP i św. Mikołaja w kościele parafialnym w Trzciniu⁷³.
11. Mikołaj Blocker w walce z Grabowem o archidiaconat, z nową nań prowizją 14 VI 1464 po Boltenhagenie, zachowując beneficja w Kamieniu, Słupsku, Darłowie, kościoły parafialne w „Masselt’ (Maszewie?), Pasewalku, Trzebiatowie⁷⁴, zarazem wikary w kościele katedralnym w Kamieniu 17 X 1487 w dokumencie biskupa kamieńskiego⁷⁵.

Archidiaconat gorzowski

Ziemia gorzowska jak myśliborska po 1266 r. należała do młodszej linii margrabiów z dynastii askańskiej, którzy w uzgodnieniu z biskupem kamieńskim tworzą tu prepozyturę, dzieląc ją następnie (w 1290 r.?) na prepozyturę myśliborską i gorzowską⁷⁶. Prepozyt sprawował nadzór i sądownictwo nad duchowieństwem okręgu, zbierał dziesięcinę dla biskupa. Margrabia Albrecht III ratyfikował 2 II 1297 r. układ zawarty między swym kapelanem Hermanem, zarazem prepozytem i plebanem gorzowskim, a radą miejską Gorzowa. Każdorazowy posiadacz prepozytury i parafii miał odprawiać mszę poranną w „Domu św. Ducha”, zatem w kaplicy szpitalnej przed Bramą Młyńską poza murami (*capella S. Spiritus extra muros*, 1337, 1492). Rada zobowiązana za to do określonej daniny zbożowej dla „św. Ducha”⁷⁷. Widocznie szpital i kaplica św. Ducha nie należały do parafii, toteż Herman przyjął obowiązki duszpasterskie za specjalnym wynagrodzeniem dla siebie i następców.

70 H. Bütow, *Zur Reformationsgeschichte der Stadt Königsberg Nm.*, „Die Neumark“, Heft 14, 1943, s. 12.

71 RG VI, Tübingen 1985, nr 4830, IX, Tübingen 2000, nr 5164.

72 RG IX, nr 4709: 1470 r.; C. Schöttgen, G. C. Kreysig, *Diplomataria et scriptores historiae Germanicae mediæ aevi*, 1760, Bd III, 201:1475 r., CDB XX, s. 305: 1477 r., RBK, nr 845: 1487 r. KD, s. 434.

73 KD, s. 119, nr 979, s. 121, nr 990.

74 RG VIII, nr 4401.

75 RBK, I, nr 844.

76 Tak R. Eckert, *Geschichte von Landsberg a. d. Warthe, Stadt u. Kreis*, Landsberg 1890, s. 26 zwołaniem układu margrabiów linii starszej z biskupem Jaromirem z 1290 r. CDB B I, s. 195, który przecież nie dotyczy tego obszaru. Autor zresztą już na 1270 r. niewolniczo za *Kroniką wielkopolską* datował przeniesienie prepozytury z Santoka do Myśliborza!

77 A. Rackwitz, *Zur Geschichte der Konkordienkirche und ihrer Vorgängerinnen in Landsberg a. W.*, „Schriften des Vereins f. Geschichte der Neumark“, Heft VIII, 1899, s. 48, regist zob. *Regesten*, nr 1664.

Tenże prepozyt Herman obok prepozyta myśliborskiego Jana był świadkiem czynności prawnej margrabiego 15 V 1298 r. podczas zjazdu weselnego w Myśliborzu. Miesiąc później Albrecht III ufundował kolegiatę w Myśliborzu, nadając jej również prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Gorzowie⁷⁸. Prepozytura stała się częścią kapituły kolegiackiej i po 1300 r., kiedy to wystąpił ów prepozyt Herman jeszcze obok Jana określonego 2 II prepozytem z Myśliborza i 22 maja dziekanem kościoła myśliborskiego, poprzedzając go⁷⁹. Potem już o niej nie słyszymy. Herman już 2 VI 1300 r. wystąpił w charakterze prepozyta myśliborskiego, natomiast 10 i 19 XI 1300 r. kapelanem margrabiego Albrechta III (zmarłego 4 grudnia) jest Jan „z Gorzowa” (*de Landesberch*)⁸⁰. Trudno jeszcze dociec, kim poza tym był ów Jan. Następcą na probostwie (prepozyturze?) w Gorzowie po awansie Hermana w kapitule myśliborskiej?

W XIV w. przybywało parafii wiejskich, co wymagało rozwoju i doskonalenia administracji diecezjalnej. W 1374 r. Stefan Krisow, kanonik myśliborskiej kapituły kolegiackiej z tytułem oficjała myśliborskiego, wspólnie z gorzowskim plebanem toczył spór z biskupem poznańskim o jurysdykcję nad kościołem św. Jerzego na Zamościu w Gorzowie. Jednak w 1376 r. przy fundacji ołtarza św. Mikołaja w kościele parafialnym w Gorzowie na czele świadków wystąpił Jan Strobebir (1), pleban z podgorzowskiej Baczyny, z tytułem oficjała w Gorzowie, poprzedzając kanonika Krisowa⁸¹. Strobebir to najwyraźniej poprzednik późniejszych archidiaconów gorzowskich. Należy go zatem identyfikować z Janem Srenop, który jako *officialis prepositure opidi Landesberg* wystąpił 8 V 1373 jako świadek w Wawrowie na protokole uzgodnień w sporze między plebanem i prepozytem Gorzowa Mikołajem Murmeisterem i plebanem św. Jerzego⁸².

W statutach kapituły kamieńskiej z około 1385 r. wzmiankowany *achidiaconatus Landesbergensis*. Archidiaconia zobowiązana była do dostarczania do piwnic biskupich 1 dryling piwa gorzowskiego i baryłki czy beczki dobrego wina gorzowskiego⁸³. W dokumentach papieskich z 1390, 1393, 1398 r. archidiaconat zwany był wiejskim (*archidiaconatus ruralis*)⁸⁴, co zrozumiałe skoro miejska parafia gorzowska pozostawała pod patronatem kolegiaty, od 1451 r. władcy (najpierw Zakonu Krzyżackiego do 1454 r.).

2. Mikołaj Darsow przed 20 IV 1390 i jeszcze w 1398 r. zarazem dziekan kolegiaty św. Ottona w Szczecinie (1384–1390), posiadając także inne beneficja kościelne, jak wikarię ołtarza NMP w kościele parafialnym w Angermünde nadaną przez papieża Bonifacego IX 20 IV 1390 r., wikarię ołtarza św. Mikołaja w kościele parafialnym w Prenzlau, ołtarz w kościele parafialnym w Stargardzie, ołtarz św. Katarzyny w Rzeplinie (dziś gm. Dolice)⁸⁵.

78 CDB A XVIII, s. 443.

79 PUB II, nr 1945, CDB A XIII, s. 10, XVIII, s. 371.

80 CDB A XVIII, s. 72, XII, s. 284, 413.

81 R. Eckert, dz. cyt., Teil II, s. 31.

82 E. Syska, *Dokumenty Gorzowa Wielkopolskiego (Landsbergu) z lat 1257–1373*, Gorzów Wlkp. – Poznań 2006, nr 92.

83 KD, s. 366.

84 A. Diestelkamp, *Päpstliche Urkunden zur Geschichte Pommerns von 1378–1415*, „Baltische Studien“ NF 37, 1935, s. 275, RG II, szp. 888.

85 A. Diestelkamp, dz. cyt., s. 275, nr 33, RG II, 1933, s. 888, H. Hoogeweg, *Die Stifter u. Kloster der Provinz Pommern*, Stettin 1924, s. 595.

Zapewne więc to on w 1399 został zaatakowany przez franciszkanów i uwięziony w Szczecinie, o czym donosi notatka na wklejce egzemplarza „Złotej legendy” Jana de Voraigue w zbiorach biblioteki uniwersyteckiej w Lund⁸⁶.

3. Jan Berlinghoff w czerwcu 1415 generalny wikariusz biskupa Magnusa, zarazem archidiakon w Gorzowie, kanonik kościoła mariackiego w Szczecinie, z większą prebendą w kościele kolegiackim w Myśliborzu (1417)⁸⁷. Po nim (jak 18 III 1416) wikariuszem był opat kołbacki Andrzej⁸⁸. Po przeniesieniu na dziekanię kamieńską zrezygnował z archidiaconatu w Pyrzycach przed 7 XII 1417⁸⁹; jako dziekan 7 III 1418⁹⁰ i 28 VII 1421⁹¹.
4. Jan Schumacher 2 XII 1418, 1421, 1427, jako zarazem (w 1418) generalny ofi- cjał dystryktu między Łebą i Odrą (*officialis curie intern fluminis Leba et Oder generalis*)⁹², wikary kołobrzesci przy ołtarzu św. Kosmy i Damiana w kościele kolegiackim, w sporze o to beneficjum 17 XI 1430⁹³, zmarły przed 27 I 1448⁹⁴, pochodzący zapewne z rodziny kołobrzesckiej (mieszczanin Chrystian o tym na- zwisku tamże⁹⁵).
5. Jan Kupes (Kupas czy Kugas) 24 V 1440, gdy biskup Zygfryd łączy archidiaconat gorzowski i czeliński z kamieńskim witztumstwem⁹⁶.

Archidiaconat strzelecki

Ziemia strzelecka znalazła się zapewne już w latach 1255/60, po małżeństwie Konstancji wielkopolskiej z margrubicem Konradem, we władaniu Askańczyków z linii starszej. Wkrótce w toku walki z Piastami wielkopolskimi o Santok i Drezdenko (1260–1270) margrabiowie musieli zlikwidować tu jurysdykcję prepozytury św. An- drzeja w Santoku odrywając te zanoteckie obszary od diecezji poznańskiej i przywra-

86 Manuskrypt nr 19. Udostępniony przez dra Marcina Majewskiego z Muzeum w Stargardzie Szczec.

87 Archiwum Państwowe Szczecin – Zbiór starych inwentarzy nr 1146: Regesten zu den Urkunden des Cistercienser – Nonnenklosters von Stettin, nr 124.

88 H. Heyden, *Von den bischöfl.*, s. 31, 38. B. Szultka, *Klasztory cysterek na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*, Słupsk 2006, s. 118.

89 RG IV, szp. 2724, 3349.

90 RBK nr 483. E. Rymar, *Kolegiata w Myśliborzu i skład jej kapituły (XIII–XVI w.)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, nr 12, Gorzów Wlkp. 2007, s. 37. Dziekanem do 1419 też wed- ług KD, s. 414.

91 RBK nr 494, zob. E. Rymar, *Pralatura kapituły kamieńskiej w XII–XVI w.* „Przegląd Zachodniopo- morski” 2009 z. 1, s. 17 (w druku).

92 Archiwum Państwowe w Szczecinie – Zbiór starych inwentarzy nr 1131: Regesten zu den Urkun- den des Domkapitels in Kolberg nr 1131 (dalej: RKK), nr 202: 1418, RBK, nr 494: 1421 r.; H. Hey- den. *Von den bischöfl.* Nachtrag II, s. 84; *Geschichte des Geschlechts von Kleist, 1 Teil: Urkundenbuch*, hg. v. G. Kratz, Berlin 1862, nr 107: 21 I 1427 r.

93 RKK, nr 212, RG IV, s. 1067.

94 RG VI, nr 4286, 4439.

95 RKK, nr 285.

96 RBK, II, nr 574. O „domu archidiacona” w Gorzowie wzmiankowano jeszcze w 1608 r.; A. Engelen, *Geschichte der Stadt Landsberg an der Warte von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Lands- berg 1857, s. 102.

cając je diecezji kamieńskiej. Margrabiowie linii starszej Askańczyków, przebywając w 1286 r. w Strzelcach (Krajeńskich) zwanych już z niemiecka Friedeberg, fundowali filię klasztoru cysterskiego w Kołbaczu w „lesie NMP” (potem Marienwalde, dziś Bierzwnik). Akt spisał ich notariusz Bernard⁹⁷. Jako świadek czynności margrabiów wystąpił on 15 VI 1287 r. w Angermünde jako ich notariusz i kapelan w Prenzlau 8 IX 1287 r., w Pasewalku i Torgelow 2 II 1288 r., w Rathenow 15 IV 1288, w Gransee 13 I 1290 r.⁹⁸ Układem margrabiów linii starszej Askańczyków z biskupem Jaromirem posiadał połowę prepozytury w ich nabytkach „za Odrą” (*medietatem prepositure nove terre ultra Oderam*) na czas życia⁹⁹. Należy rozumieć że ta połowa to całość nabytków starszej linii Askańczyków w Marchii Zaodrzańskiej. Bernard miał siedzibę w Strzelcach. Z tytułem *prepositus in Vredeberch* wystąpił jeszcze 2 VIII 1299 r. w Choszcznie przy potwierdzaniu dóbr i przywilejów cysterkom pełczyckim¹⁰⁰.

W 1335 r. parafia w Strzelcach została przekazana pod patronat kolegiaty myśliborskiej w zamian za prawo prezentacji kanoników przez margrabię¹⁰¹. Zapewne dlatego długo nie słyszymy o archidiaconacie, jeśli takowy istniał tu od 1303 r., kiedy to wprowadzał je w diecezji biskup Henryk von Wachholz. Nie został wspomniany w statutach kapituły kamieńskiej z końca XIV w. Archidiaconat został przeniesiony do Myśliborza i wydzielony może znów w XV w.

Magister Werner Gosler (Gosner, Gocler) alias Griper (Gruper) pozostawał w sporze o archidiaconię w Pasewalku 1418/19, śląc supliki do Rzymu. Zachowując wikarię w kościele parafialnym św. Jakuba w Szczecinie (30 I 1419), kantor kapituły kamieńskiej (18 VIII 1419), kanonik w kolegiacie mariackiej Szczecina (23 II 1420), archidiacon wiejski choszczenski 22 V 1420, z wielką prebendą w Kamieniu 14 IV 1421, kustosz tamże 16 I 1422¹⁰². Kustosz kamieński 6 II 1425 z funkcji tej zrezygnował przed 13 VIII 1428¹⁰³, ale wystąpił w tym charakterze przy czynnościach kapituły 5 II 1430¹⁰⁴; kanonik kołobrzesci (25 I 1432) z nową prowizją na wielką prebendę tamże, zachowując wielką prebendę w Kamieniu, archidiaconat *rurali* strzelecki, wikarię w kościołach parafialnych w Szczecinie (św. Jakuba), Choszcznie, Maszewie 18 I 1434¹⁰⁵, archidiacon Pasewalku 1435, jeszcze 11 XI 1445¹⁰⁶, kanonik kolegiaty mariackiej w Szczecinie (1440?), kanclerz biskupa Zygryda (1442)¹⁰⁷, zmarł przed

97 PUB II, nr 1394.

98 CDB A XIII, s. 224, XXI, s. 96, VII, s. 408, 246, XV, s. 39.

99 CDB B I, s. 197.

100 CDB A XVIII, s. 71. Natomiast w podejrzanym co do datacji dyplomie margrabię Albrechta III z 24 IV 1297 r. świadek Rudolf *archidiaconus Vredebergensis noster prothonotarius*, CDB B I, s. 215 z datą 1296 r., PUB III nr 1804, nie był archidiaconem strzeleckim (jak np. Treu, dz. cyt., s. 37), bowiem to w istocie Ludolf archidiacon z miasta wkrzańskiego Friedland (zob. KD, s. 422) w dziale margrabię Albrechta! Strzelce zresztą do Albrechta nie należały. Nie był też strzeleckim archidiaconem Mikołaj *prepositus in Vredeland* jeden ze świadków czynności Albrechta III w Myśliborzu w 1298 r., CDB B I, s.218, jak mniemał H. Heyden, *Von den bischöfl.*, dz. cyt., s. 32.

101 CDB A XVIII, s. 450.

102 RG V, nr 3695.

103 RG IV, szp. 2713.

104 RBK, nr 499, 521.

105 RG V, nr 9161, 5754.

106 RG V, nr 3158, RBK, nr 556, 574, 587, 589.

107 Archiwum Państwowe w Szczecinie – Zbiór starych inwentarzy: Regesten zu den Urkunden der Marienstifts und Ottostifts in Stettin, nr 97, 101a.

12 III 1450 jako archidiakon w Pasewalku i kanonik z wielką prebendą w Kołobrzegu¹⁰⁸.

Dietrich Bochin archidiakon 1440. W 1444 r. po jego ustąpieniu biskup poddał archiprezbiteriaty w Strzelcach i Choszczynie archidiakonii w Pyrzycach¹⁰⁹, ale stan ten nie utrzymał się skoro Jakub Luchentin – bez wątpienia z Łukęcina (Luchentin) k. Kamienia – kanonik kamiński (1451)¹¹⁰, jako archidiakon w Strzelcach 7 III 1457 otrzymał od braci Manteufflów z ziemi kielpińskiej wikarię w Kołczewie¹¹¹; wikariusz w Darłowie (1465)¹¹². Tytuł archidiakona strzeleckiego nosił 29 VIII 1464 i 10 III 1467¹¹³.

Wzmiankowano archidiakona strzeleckiego też w 1481 r.¹¹⁴

Archidiakoniat choszczeński

Zajmujący się zestawieniem archidiakonów choszczeńskich Grzegorz Brzustowicz powstanie archidiakonii datuje „co najmniej od 1303 r.”¹¹⁵, czyli na termin decyzji archidiakonalnych biskupa Henryka. Trudno jednak o źródło tej pewności. Podobnie trudno o pewność, czy pełnił funkcję archidiakonalną Gerhard Buken prepozyt choszczeński (*Arnwaldensis*), zarazem kapelan dworu margrabiego Ludwika Starszego, świadek 1 VI 1333 (lub 13 VI 1335) w Berlinie na przywileju dla biskupa Szwerynu¹¹⁶. Mógł przecież być joannitą, podobnie jak Jan ostatni prepozyt korytowski, zmarły w 1313 r. i pochowany w Choszczynie. Od 1309 r. joannici posiadali patronat nad kościołem parafialnym w Choszczynie.

Pewnymi archidiakonami natomiast są:

1. Konrad Ventzke (1376)¹¹⁷,
2. Jan Gatzekow(e) (de Gutzekow, Garzekow, Garzkow) z rodziny rajców Gryfii, gdzie zapewne jego ojciec Jan, kanonik kamiński 1380, jako poseł do kurii awiniońskiej *baccal. in decretis*, został 1386 kanonikiem w Kołobrzegu i wikarym w Greifswaldzie¹¹⁸, z prowizją na kanonię i prebendę w Passau 20 XI 1386, zachowując kanonię witztuma kamińskiego, kanonię i wielką prebendę w Kołobrzegu, wikariat w kościele parafialnym NMP w Gryfii. Witztum kamiński 1387, kanonik lubecki 1393¹¹⁹, archidiakon gorzowski 1389, ale tego roku przeszedł

108 RG VI, nr 1628, 1722.

109 RBK, I, nr 574. Poprawna data roczna 1444 r. KD, s. 421.

110 RBK nr 424, KD, s. 442, C. Treu, dz. cyt., s. 120.

111 RBK nr 652.

112 RG IX, nr 2474.

113 RBK, nr 706, 717.

114 M. Wehrmann, *Die Caminer*, dz. cyt., s. 1n.

115 G. J. Brzustowicz, *Dzieje zabytków sakralnych Choszczyna, Gorzów Wlkp.-Krzęcin* 1998, s. 48.

116 PUB VIII, nr 5066.

117 H. Heyden, *Von den bischöfl*, dz. cyt., s. 31.

118 T. Pyl, *Pommersche Genealogien*, Greifswald 1868, Teil IV, s. 87, 130; A. Diestelkamp, dz. cyt., s. 273, nr 8, 30, s. 274.

119 KD s. 417; A. Diestelkamp, dz. cyt., s. 273.

na wicedominat w kapitule kamieńskiej; dziekan tamże 1395, wiceprepozyt kolegiaty kołobrzesckiej 1394–95, kanonik bremeński z beneficjum w Kamieniu (1398, 1403)¹²⁰. Z kanonii w Kołobrzegu zrezygnował przed 16 VII 1400, przeniesiony z prebendy w kościele św. Anshara w diec. bremeńskiej na dziekanię po śmierci Henryka Bruninga 19 XII 1406; zmarł przed 24 XI 1417 z kanonią i wielką prebendą w Kamieniu¹²¹.

3. Jan Jode zmarły w 1389 r. (zob. niżej)
4. Henryk Franken; wikariusz w kościele parafialnym w Pasewalku, gdy w 1389 r. papież Bonifacy IX czyni mu widoki na prebendę w Kołobrzegu, przy czym zwolni go z archidiakonii w Choszcznie, jeśli już ją objął¹²². Z archidiakonatu w Pasewalku zrezygnował kiedyś przed 30 I 1419¹²³.
5. Jan Bernardi kanonik kapituły kamieńskiej, zatwierdzony 5 XII 1389 r. przez papieża Bonifacego IX na archidiakonii choszczenińskiej, zwolnionej przez zgon Jana Iode i przeniesienie Jana Gatzecow na wicedziekanię, zachowując kanonię lubuską, prebendę kanoniczną w kolegiacie mariackiej w Szczecinie, wikarię przy ołtarzu św. Jana Chrzciciela w kościele parafialnym w Pyrzycach. Będąc archidiakonem z prebendą lubuską pozostawał 28 IV 1391 r. w sporze z Janem de Vorden i Janem Poloni o wikariat św. Jana Chrzciciela w kościele parafialnym w Pyrzycach; odnotowany też w Stargardzie w 1392 r.¹²⁴ Zmarł niedługo przed 5 VIII 1396¹²⁵.
6. Paweł Nopel duchowny kamieński, wikary w kościele parafialnym w Prenzlau (1394), wikary ołtarza św. Jana w Pyrzycach, obejmuje stanowisko wakujące po śmierci Jana Bernardi (5, 28 VIII 1396)¹²⁶. W sporze o archidiakonię i wikariat w Pyrzycach z Janem Vullgrave 20 IV 1399¹²⁷.
7. Jan (Henning) Vulgrawe (Fullegraue) otrzymuje 15 IX 1396 r. kanonię kamieńską wraz z archidiakonią choszczenińską wakującą przez śmierć Jana Bernardi, zachowując kanonię w kolegiacie NMP w Szczecinie, w parafii Pyrzyce, prepozyturę kołobrzescką, 15 IX 1396¹²⁸. W sporze z P. Nopelem o archidiakonię i wikariat św. Jana w Pyrzycach 1 VIII 1400¹²⁹, zmarł przed 27 V 1420.
8. Jan Smoldzin (lub Wandaw) stanu rycerskiego, po śmierci Bertolda Bertoldi z prezenty króla Zygmunta Luksemburga otrzymał kanonię kołobrzescką 29 III 1420; zachowując ją jako archidiakon 27 V 1420 po śmierci Jana Vulgrawe; z prowizją na wielką prebendę w Kołobrzegu po Bertoldim i po rezygnacji Wer-

120 RG II, szp. 630.

121 RG II, szp. 1165, 1419, IV, nr 3201.

122 RG II, szp. 430.

123 RG IV, nr 3695.

124 RG II, szp. 567; A. Diestelkamp, dz. cyt., s. 275, przyp.

125 RG II, nr 961.

126 RG II, szp. 961. Zdaniem H. Heydena, *Von den bischöfl.* s. 31 Paul Vogel lub Jan Vulgrawe archidiakonem w 1396 r.; według F. Mörke, *1269 – 1969. 700 Jahre Arnswalde Nm.* Wunstorf 1969, s. 67 Vulgrawe pełnił urząd do przed 1431 r.

127 RG II, szp. 547.

128 RG II, szp. 628. Trudno dociec, dlaczego G. Brzustowicz, dz. cyt., czyni Pawła Napela (Vogela?) archidiakonem też w 1400 r., Vulgrawa od 15 II 1396, oraz w latach 1400 – przed 1427.

129 RG II, szp. 628.

- nera Gnewecowa; w sporze o nią z Henrykiem Lepelem, zachowując wikarię w kościele kolegiackim w Mysłiborzu 11 XII 1420¹³⁰.
9. Magister Werner Gosler alias Griper był już obszerniej prezentowany wyżej jako archidiacon strzelecki. Zadowolił się archidiaconatem choszczeńskim „wiejskim” (*rurali*), rezygnując z parafii w Pasewalku (1418/19?). Archidiaconat mu potwierdzono po Henningu Vullegrau 22 V 1420, z zachowaniem wikariatu w kościele św. Jakuba w Szczecinie, w kolegiacie mariackiej w Szczecinie (także 28 VIII 1420, 8 I 1421), z kanonią i prebendą większą w Kamieniu po śmierci Bernarda Hamburga (14 IV 1421)¹³¹.
  10. Jan Kemmerer z prowizją na kanonię w Lubuszu i parafię we Frankfurcie nad Odrą (1418), ponadto wikariat w kaplicy św. Michała w Kołobrzegu (11 XII 1419), parafię w Maszewie (20 XII 1419). Jako wikary przy ołtarzu św. Katarzyny w kościele parafialnym w Baniu i kaplicy św. Gertrudy w Pyrzycach (15 III 1429), otrzymał 22 IV 1429 prowizję na wikariat w kościele katedralnym w Kamieniu, przy ołtarzu św. Jana Chrzyciela w kościele św. Maurycego w Pyrzycach, przy ołtarzu w kościele katedralnym w Kamieniu po rezygnacji Ludolfa de Hersleben i przy ołtarzu św. Mikołaja w kościele parafialnym w Pyrzycach po Janie Hoppenie, zachowując wikariaty w Baniu i kaplicy pyrzyckiej, prowizję na wikariat w kościele kolegiackim NMP w Kołobrzegu, kustodię w Kamieniu¹³². Wikary w kaplicy św. Katarzyny w Stargardzie, zachowując kustodię w Kamieniu, wikariaty w Kołobrzegu, Baniu, Pyrzycach (3 VIII 1431). Zostaje 12 VIII 1431 archidiaconem w Choszcznie po śmierci Jana Vulgrave na prezentację króla Zygmunta przeciwko Henrykowi Holtzelinowi¹³³.
  11. Magister Henryk Holtzelin, kantor kapituły kamieńskiej po Arnoldzie Rambowie z supliką z 8 V 1419 o nadanie wikarii w kościele NMP Szczecin, w kościele parafialnym w Choszcznie, w kaplicy św. Ducha w Reczu. Prowizję otrzymał 19 III 1420¹³⁴. Archidiacon Choszczna 1427–1447¹³⁵. Ponadto 28 IV 1435 otrzymał wikarię w kolegiacie kołobrzeszkiej wakującą po śmierci Jana Kemmerera, zachowując też wikarię w kolegiacie NMP w Szczecinie, w kościołach parafialnych w Chojnie i Reczu¹³⁶.

Biskup Zygfryd decyzją z 24 V 1440 r. połączył z pyrzycką archidiaconie (zwane teraz archiprezbiteriatami) w Choszcznie i Strzelcach po przyszej śmierci archidia-

---

130 RG IV, szp. 2376.

131 RG IV, szp. 3695, IV/3, szp. 3696; C. Gahlbeck, *Zisterzienser*, dz. cyt., s. 415.

132 RG IV, szp. 1715.

133 RG V, nr 4192.

134 RG IV/1, szp. 1155.

135 RBK I, nr 574, KD, s. 441, H. Heyden, *Von den bischöfl.*, dz. cyt., s. 31 (1427-40), J. Allendorf, dz. cyt., s. 58. Zdaniem F. Mörke, dz. cyt., s. 67 od 1431 r. G. Brzustowicz odróżnia archidiacona Henryka Holtzekina od „N. Holzolina”, w którego domu w Choszcznie w 1447 r. miała być wypłacona suma dla cystersów bierzwnickich. Ponieważ w 1440 r. po śmierci archidiaconów w Choszcznie i Strzelcach biskup połączył te archidiaconaty z pyrzyckim, badacz uznał, że „N. Holtzelin” to inny choszczeński archidiacon w 1447 r. (*Dzieje*, dz. cyt., s. 48). To jednak ta sama osoba, nosząca i w 1447 imię Henryk, pełniąca jeszcze funkcje archidiaconalną. Połączenie archidiaconatów wszak miało nastąpić dopiero po zgonie urzędujących prałatów.

136 RG V, nr 2841.

konów (Henryka Holtzelyna z Choszczna i Dytryk Bochina ze Strzelec)¹³⁷. Holtzelin żył 19 XI 1447, gdy w jego archidiaconackim domu w Choszcznie rycerz Kerstian Kule otrzymał od cystersów z Bierzwnika gotówkę za sprzedany dwór w Objezierzu¹³⁸.

12. Paweł Raddugge(n) 24 XI 1455 i 25 IX 1456, zarazem kanonik kamieński, kanonik kościoła kolegiackiego św. Ottona w Szczecinie¹³⁹.
13. Dr dekretów Marcin Karith, kołobrzeżanin z rodziny patrycjuszowskiej, ur. ok. 1450. Student w Rostoku 1464, Gryfii 1473, sekretarz biskupa-postulata kamieńskiego Ludwika von Everstein z Nowogardu (1472–1479), kanonik i kantor kolegiaty kołobrzesckiej, kanonik szczeciński (1481), archidiacon choszczeński 1477–1483, doktor i rektor w Gryfii 1487, dziekan w Gryfii 1491, potem dziekan kołobrzescki (25 I 1485, 1492) i kanonik kamieński, w otoczeniu księcia pomorskiego Bogusława X już 11 IV 1491; z dziekanii gryfijskiej rezygnuje 14 II 1493 dla sekretarza książecego Marcina Dalmera. Z Bogusławem X jako jego radca i kanclerz w końcu 1496 r. udał się do Ziemi Świętej. Podczas powrotu, w porozumieniu z papieżem uczyniony w Rzymie koadjutorem biskupa Benedykta, po którym przejął (1498) rządy w diecezji i sprawował je do śmierci w 1521 r.¹⁴⁰
14. Magister Joachim Jordan może ze Szczecina, skąd też wcześniej pochodził Mikołaj Jordan, student w Lipsku (1414)¹⁴¹; z Bania, gdzie rajca Hans Jordan (1484)¹⁴²; lub ze Słupska, gdzie burmistrz Jan Jordan (1476)¹⁴³, może nawet ojciec Joachima. Kanonik kamieński, scholastyk kolegiaty kołobrzesckiej (1490)¹⁴⁴, w latach 1490–1493 posłował od biskupa do Rzymu, wikary w Białogardzie 1491, proboszcz w Darłowie do 18 VIII 1491, zrezygnował przed 7 II 1491 z dziekanii gryfijskiej na życzenie Marcina Karitha, archidiaconię choszczeńską (I/IV 1491) zamienił w kwietniu 1493 na wikarię w Stargardzie; w kancelarii Bogusława X (1492) uczestnik jego wyprawy palestyńskiej i rzymskiej 1496–1498, następnie rentmistrz książeący, poborca podatkowy i pisarz otrzymujący od księcia bogate beneficje i kościelne lenna¹⁴⁵.
15. Magister Dawid Kuckuck 25 IV 1493 – do śmierci w końcu 1503 r.; wcześniej wikariusz w Stargardzie¹⁴⁶.

137 KD, s. 422, RBK, nr 574. U J. Allendorfa, dz. cyt., s. 35, błędna data roczna 1440 r.

138 CDB A XIX, s. 491.

139 RBK I, nr 641, 646, KD, s. 442; H. Heyden, *Von den bischöfl.*, dz. cyt., s. 31.

140 H. Heyden, *Von den bischöfl.*, dz. cyt., s. 31; Nachtrag II, s. 83; UBB II/2, nr 389 n.: 1491 r., nr 456: 1496 r.; (T. Kantzow), *Pomerania*, hg. G. Gaebel, Stettin 1908, Bd II, s.54, 69, 72, 79, 102, 115. O. Grotefend, *Die Siegel der Bischöfe von Kammin und ihres Domkapitels*, „Baltische Studien“, NF, 26, 1924, s. 220, do biografii zwłaszcza zaś biografia K.-O. Konowa, w tegoż *Bogisla – Studien*, Siegen 2003, s. 79-101.

141 J. G. L. Kosegarten, *Geschichte der Universität Greifswald*, Bd II, Greifswald 1857, s. 19.

142 Archiwum Panstwowe w Szczecinie – Zbiór starych inwentarzy: Regesten zu den Urkunden betr. die Ritterorden in Pommern, nr 143.

143 G. Kratz, *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865, s. 451.

144 KD, s. 97; RKK nr 262; RBK nr 920.

145 KD, s. 97, s. 30, nr 219, s. 31, nr 228-9, s. 37, nr 284, s. 49, nr 397, s. 51, nr 417, s. 95 nr 797, s. 97 nr 811-12; RBK nr 940, 1388.

146 KD, s. 97:1493 r. Allendorff, dz. cyt., s. 58.

16. Przybysław von Kleist 1504–1506¹⁴⁷.
17. Piotr Wendland 1506 – jeszcze 11 XII 1511¹⁴⁸, zarazem prepozyt klasztoru cysterek w Koszalinie (1510)¹⁴⁹.

Archidiakoniat (oficjałat) myśliborski

Ziemia myśliborska podobnie jak gorzowska należała do działu młodszej linii Askańczyków. Podczas gdy linia starsza w 1290 r. posiada uzgodnionego z biskupem kamieńskim prepozyta Bernarda dla swego działu (mowa wtedy o połowie prepozytury w „nowej ziemi”); linia młodsza posiada ich co najmniej dwóch, bo znamy prepozyta gorzowskiego i myśliborskiego. W Myśliborzu był nim Jan w 1297 i jeszcze 2 II 1300 r., zapewne identyczny z Janem notariuszem i kapelanem margrabiego Albrechta III; w 1315 r. wzmiankowany jako były prepozyt, podówczas prebendariusz kolegiaty mariackiej w Szczecinie¹⁵⁰. Archidiakoniat myśliborski nie wspomniany w biskupiej ordynacji archidiakonalnej z 8 IV 1303 r. bo funkcję archidiakonalną pełnił prepozyt kapituły kolegiackiej powstałej w 1298 r. Do prepozytury mogły należeć kościoły w ziemiach myśliborskiej, mieszkowickiej, pelczyckiej. Zgłoszono nawet kiedyś domysł, że margrabia Albrecht III planował w Myśliborzu siedzibę nowego biskupstwa¹⁵¹. W czasie sprawowania przez Jana urzędu margrabia Albrecht III zorganizował w Myśliborzu w 1298 r. kolegiatę św. Piotra i Pawła, powierzając jej patronat nad ważnymi miejskimi kościołami parafialnymi w Myśliborzu, Gorzowie, Barlinku, Mieszkowicach. W 1335 r. dojdą miejskie parafie w Lipianach, Strzelcach i Dobiegniewie, wiejska w Warnicach, od 1350 r. w Trzcińsku, Mętnie, Moryniu¹⁵²; za zgodą biskupów parafie te były prebendami kapituły, wikariatami. Już to sprawia, że archidiakonaty w tych obszarach są ruralnymi, tworzonymi dla obszarów wiejskich. Kolegiata sama w sobie wyposażona w jurysdykcję archidiakonalną, z czasem przejmuje też funkcje ruralnych. Kanonicy myśliborscy pełnili funkcje archidiakonów nowomarchijskich. Prepozyt kapituły był pierwszym duchownym Nowej Marchii obok cysterskich opatów z Bierzwніка i Mironic. Przy czynnościach prawnych poprzedzał komtura joannickiego z Chwarszczan, prepozytów klasztorów żeńskich z Cedyni czy Recza.

Przeglądu znanych archidiakonów myśliborskich, zarazem prepozytów kapituły kolegiackiej dokonano już w innym miejscu¹⁵³.

---

147 KD, s. 97.

148 KD, s. 97; Archiwum Państwowe w Szczecinie – Zbiór starych inwentarzy, nr 1132: registry cysterek koszalińskich (dalej RK), nr 270, 276.

149 RK, nr 276; B. Popielas-Szultka, dz. cyt., s. 105.

150 CDB, B I, s. 217: 1297 r., A XIII, s. 10: 1300 r.; PUB V, nr 2986.

151 H. Pieper, *Zur Gründungsgeschichte der Stadt Soldin*, „Heimatkalender f. d. Kreis Soldin“, 10, 1931, s. 94.

152 CDB A XVIII, s. 450n: 1335 r., s. 461n: 1350 r.

153 E. Rymar, *Kolegiata w Myśliborzu i skład jej kapituły (XIII–XVI w.)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny” nr 13, 2006, s. 23-29.

Oficjałat chojeński

Chojna, jeden z głównych ośrodków miejskich Nowej Marchii i główny w zachodniej, przyodrzańskiej części tego kraju, nie odgrywał roli w administracji kościelnej. Chyba to skutek patronatu templariuszy a potem joannitów nad chojeńską parafią¹⁵⁴. Pieczę nad parafiami ziemi chojeńskiej (wraz z okolicami Cedyni i Morynia) sprawował zapewne więc archidiakon czeliński, dopóki istniał.

Przy względnym bogactwie źródeł do dziejów życia religijnego w Chojnie zachowały się nikiłe ślady istnienia tu u schyłku średniowiecza co najmniej pomocnika archidiakona. Oficjał wspomniany ok. 1475 roku. W 1494 roku był nim Benedykt von Sydow (syn Kunona z Kurzycka i Mieszkowic oraz Katarzyny von Ellingen) *officialis dicti opidi* (tj. Chojny), na prezentację rady miejskiej wikariusz ołtarza św. Bartłomieja w kościele mariackim, wspomniany jako duchowny w Chojnie też w 1509 roku¹⁵⁵.

---

154 Zob. E. Rymar, *Zakonna parafia chojeńska w średniowieczu*, w: tegoż: *Biskupi*, dz. cyt., s. 196-214.

155 H. Bütow, *Das Schuldnerregister des S.Georghospitals zu Königsberg Nm. aus der Zeit um 1475*, „Die Neumark“, 6, 1929, s. 131-134; tenże, *Zur Reformationsgeschichte der Stadt Königsberg Nm.*, „Die Neumark“, Jahrbuch, Heft 14, 1943, s. 6, KD s. 92, 134; H. v. Sydow, *Genealogie der Familie von Sydow*, (Dobberphul 1877), s. 50.